

W
 E L
 Z I J N
 V O L K S
 G E Z O N D
 H E I D E N
 C U L T U U R

Kenmerk

Rijswijk

189850

's-Gravenhage

27 SEP. 1991

De Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur

DE MINISTER VAN WELZIJN, VOLKSGEZONDHEID EN CULTUUR

EN

DE MINISTER VAN VOLKSHUISVESTING, RUIMTELIJKE ORDENING EN MILIEUBEHEER

OVERWEGENDE

dat het esgehucht Kraloo in de Middeleeuwen is ontstaan als kleine ontginningsnederzetting aan de zuidzijde van het centrale Drentse zandgebied,

dat in de huidige opbouw van de nederzetting nog de onderdelen van het traditionele esdorpenlandschap, te weten de esgronden, de beekdalgronden en de heidevelden in samenhang met het wegenpatroon en de ligging van de bebouwde erven, op herkenbare wijze aanwezig zijn,

dat de kern van het gehucht bestaat uit enige historische boerderijcomplexen op beplante erven, welke een belangrijke bijdrage leveren aan de ruimtelijke kwaliteit van de nederzetting,

dat het gebied mitsdien een beeld oplevert dat van algemeen belang is vanwege zijn schoonheid en zijn ruimtelijke structurele samenhang;

Voorts overwegende dat het geldende bestemmingsplan "Buitengebied Ruinen", vastgesteld op 17 september 1987 en onherroepelijk goedgekeurd op 21 juni 1990, in voldoende mate recht doet aan de omschreven landschappelijke karakteristiek, doch dat daaraan een regeling van de kenmerkende historische bebouwingsstructuur nog ontbreekt;

Gelet op artikel 35 en artikel 36 van de Monumentenwet 1988;

Gehoord de raad van de gemeente Ruinen, Gedeputeerde Staten van Drenthe, de Raad voor het Cultuurbeheer en de Rijksplanologische Commissie;

BESLUITEN

Het gebied in de gemeente Ruinen zoals is aangegeven op de bij dit besluit behorende tekening nr. 264 en zoals is omschreven in de toelichting bij dit besluit, aan te wijzen als beschermd dorpsgezicht in de zin van artikel 1, onder g, van de Monumentenwet 1988;

de termijn voor het vaststellen van een ter bescherming strekkend bestemmingsplan als bedoeld in artikel 36, eerste lid, van de wet vast te stellen op twee jaar, te rekenen vanaf de datum van dit besluit.

Van dit besluit, waarvan mededeling zal worden gedaan in de Staatscourant, zal afschrift worden gezonden aan de Raad voor het Cultuurbeheer, de raad van de gemeente Ruinen, Gedeputeerde Staten van Drenthe en de Rijksplanologische Commissie.

De Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur,

Drs. H. d'Ancona

De Minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer,

J.G.M. Mulders

Inleiding

Het gehucht Kraloo in de gemeente Ruinen ligt enige kilometers noordelijk van Hoogeveen, in de zuidwestelijke randzone van het centrale Drentse zandgebied.

Ontstaan en ontwikkeling van de kleine nederzetting vallen binnen het historisch-cultuurlandschappelijke kader van het Drentse esdorpenlandschap. De ruimtelijke karakteristiek en het beschermingsbelang van het esgehucht worden in hoge mate bepaald door de duidelijk herkenbare elementen van het 'traditionele' esdorpenlandschap en de plaats van de nederzetting daarin. Ook bij enkele meer en minder recente aanpassingen van de bebouwings- en ontsluitingsstructuur is het relatief gave en oorspronkelijke agrarische karakter van de nederzetting behouden gebleven. Naast de waardevolle historisch-ruimtelijke kwaliteit van de nederzetting zelf, opgebouwd uit enkele verspreid liggende boerderijcomplexen op beplante erven, vormt de duidelijk herkenbare samenhang hiervan met het omringende landschap aanleiding voor de aanwijzing van Kraloo als beschermd dorpsgezicht.

Ontstaan en ontwikkeling

De vroegste bewoningsgeschiedenis van Drenthe gaat terug tot ver vóór het begin van de jaartelling. Archeologisch onderzoek heeft dit duidelijk gemaakt. Ook in het territorium van de 'oerbuurschap' Ruinen, waar in veel later tijd de kleine nederzetting Kraloo zal ontstaan, zijn archeologische elementen en structuren op ruime schaal aanwezig, dan wel traceerbaar gebleken.

De basisstructuur van het historische cultuurlandschap in Drenthe wordt vastgelegd in de Karolingische Tijd, omstreeks de 8ste-9de eeuw na Christus. Aanzetten kunnen evenwel uit vroeger eeuwen dateren.

Uit de genoemde oerbuurschappen kristalliseren zich bewoningskernen. Binnen de grenzen van het centrale zandgebied komen de nederzettingen vervolgens tot ontwikkeling als bouwstenen van het esdorpenlandschap. De opbouw van het traditionele esdorpenlandschap is gebaseerd op het centrale principe van de 'escultuur' in het dan toegepaste landbouwsysteem. Vanaf de 9de eeuw is er sprake van permanente bewoningskernen, de es- of brinkdorpen én aangrenzende, eveneens permanente bouwlandcomplexen of essen. Binnen het territoriale oerbuurschapsverband van Ruinen, Pesse, Ansen en Echten uit de beginfase van deze ontwikkeling. Deze kernen groeien uit tot zelfstandige esdorpen met een eigen dorpsterritorium of 'marke'. In

bestuurlijk en kerkelijk opzicht verwerft Pesse, het moederdorp van Kraloo, een grote mate van zelfstandigheid. In uiteenlopende zaken is de buurschap Pesse echter verbonden met het hoofddorp Ruinen, dat reeds vóór 1290 als een heerlijkheid binnen het kerspel wordt afgescheiden.

Het landbouwsysteem waarbij de escultuur centraal staat, resulteert in het esdorpenlandschap dat tot aan het begin van de 20ste eeuw bepalend is voor het Drentse zandgebied.

De nederzettingen liggen over het algemeen op de overgang van hogere naar lagere gronden, daar waar de fysisch-geografische uitgangssituatie optimaal is. De dorpsstoebereik is van de esnederzettingen zijn opgebouwd uit de, in oppervlakte exponentieel toenemende, onderdelen: akker (es), bos (restanten), beekdal en veldgronden. Het beekdal is de relatief laaggelegen en smalle zone van groenlanden aan weerszijden van het lokale beekje, diep(je) of stroom. De uitgestrekte velden, welke omstreeks 1800 hun grootste uitbreiding bereiken, bestaan uit heide-, veen- en zandgronden. De belangrijkste functie is die van weidegrond.

Een voor de escultuur essentiële afgeleide functie is die van de mestproductie voor het bouwland, de es, die wordt verkregen door het inscharen van vee en het gehanteerde 'heidepotstalsysteem'. De bewoningskernen zelf grenzen zonder uitzondering aan het escomplex. De kernen zijn opgebouwd uit de hoeven of erven, het wegen-, driften- en padenstelsel en langs de randen van de kern meestal één of meer brinken, graslandcomplexen. De hoeven bestaan uit de agrarische bebouwing op de huiserven en eventueel aanwezige, al dan niet aangrenzende huiskampen. Het kan hierbij gaan om tuinen, akkers (goorns), weide- en inscharingskampen.

Uitbreiding van de esdorpen komt tot stand door splitsing van de oorspronkelijke erven en nieuwe vestigingen langs brinken, uitvalswegen en esranden. Daarnaast kunnen meer geïsoleerde ontginningen worden onderscheiden. Kraloo geldt als typische representant van deze laatste categorie. Het esgehucht is ontstaan uit een afsplitsing van het moederdorp Pesse, dat ongeveer twee kilometer ten zuidoosten van Kraloo is gelegen. Aanleiding tot deze kolonisatie is naar alle waarschijnlijkheid de behoefte aan nieuw groenland en/of nieuw - uit het veld te ontginnen - bouwland geweest.

Deze afsplitsing van het hoofddorp Pesse heeft plaatsgevonden vóór 1300, daar Kraloo in 1298/1304 als een zelfstandige lokatie, 'in Craenlo', in de bronnen wordt vermeld.

Mogelijk verwijst de uitgang '-lo' naar een door ontginning of roding verkregen open plaats in een eertijds bosrijker gebied. Naar alle waarschijnlijkheid bestaat de nederzetting rond 1300 uit slechts één enkele hoeve, welke 'domus' bovendien in een dienstbaarheidsrelatie is verbonden met de hof te Uffelte (van het kapittel van Sint Pieter te Utrecht). Ondanks het gegeven dat er in 1427 sprake is van de buurschap Kraloo '... in der marke toe Cralle ...' en het feit dat Kraloo in 1681 een zelfstandige houding aanneemt tegenover Pesse dat Kraloo aanspreekt voor een aandeel in de strijd tegen stuifzand, is het kleine esgehucht nooit losgekomen van de 'medemarkgenoten' van Pesse. Een en ander neemt niet weg dat Kraloo in de loop der eeuwen is uitgegroeid tot een zelfstandig functionerende esnederzetting, zij het van bescheiden omvang waarin alle (agrarische, bouwkundige) componenten van de escultuur verenigd zijn. Slechts voor de productie van zwaarder hout was de nederzetting aangewezen op verder weg gelegen gebied, waartoe 'het erve te kralo' omstreeks 1500 gerechtigd blijkt in het Kinholt tussen Pesse en Zuidwolde.

Een eerste nauwkeurige en min of meer complete weergave van de nederzettingstructuur van Kraloo verschaffen de 'Franse topografische kaart' (circa 1810) en het kadastrale minuutplan uit 1828 (fotobijlage, afb. 1 en 2).

Bestaat de kern volgens het grondschattingsregister uit 1630 nog slechts uit een 'huis', blijkens het kadastrale minuutplan zijn dat er in het begin van de 19de eeuw inmiddels drie. De hoeven zijn langs de zuidzijde van de Kraloër es gesitueerd. Blijkens de kadastrale kaart zijn de boerderijen dan alle voorzien van een inspringende achterbaander. De meest oostelijk gelegen boerderij heeft daarnaast een zijbaander, die teruggaat op een ontwikkeling welke in de 18de eeuw wordt ingezet. Het bouwlandcomplex wordt aan de noord-, west en oostzijde omgeven door uitgestrekte veldgronden, waarvan een deel nader wordt omschreven als 'zand en heide'. Van de functionele samenhang tussen nederzetting en het aangrenzende veld (heide) getuigt de westelijke hoeve, waar 'schepershuis' en 'schaapskooi' zijn gesitueerd. De es wordt gedeeltelijk van de veldgronden gescheiden door een zogenoemde eswal, welke soms brede perceelscheiding echter niet is weergegeven op de kadastrale kaart. De aarden eswal is een dichtbeplante, 'natuurlijke' vee- en wildkering. De westelijke grens van het Kraloër escomplex wordt gemarkeerd door zandduintjes die ter plaatse op de overgang naar

het veld zijn gelegen. Een en ander wordt duidelijker weergegeven op de topografische en militaire kaart uit het midden van de 19de eeuw (fotobijlage, afb. 3).

De gemeenschappelijke gronden zijn eigendom van de 'Markgenoten van Pesse'. Dit geldt ook ten aanzien van de drift waarlangs de boerderijen zijn gesitueerd. De driehoekige, brinkachtige ruimte aan deze drift wordt aangeduid als weiland. Enkele kleinere percelen die aan de huisweiden grenzen worden gebruikt als akkers, tuinen (gooms) en aangewend voor de produktie van hout (hakhoutpercelen).

De stroomdalgronden van – de bovenloop van – de 'Ruinder A' beslaan een vergelijkbare oppervlakte hooiland- en weilandpercelen.

De meest ingrijpende wijziging in de nederzittingsstructuur vindt omstreeks 1900 plaats, als een nieuwe noord-zuid gerichte doorgaande weg van Lhee naar Pesse wordt aangelegd. Voor een deel samenvallend met het beloop van de oost-west georiënteerde drift langs de hoeven, loopt de nieuwe hoofdweg over de lengterichting van de es en over de Ruiner A naar Eursinge-Pesse. Het zuidelijke deel van deze weg vormt een geheel nieuwe verbinding in tegenstelling tot het gedeelte over de es waar in aanleg reeds een pad aanwezig was. Blijkens de Franse topografische kaart uit circa 1810 (fotobijlage, afb. 1). In de eerste decennia van de 20ste eeuw verrijst in de oostelijke knik van deze weg nog een vierde boerderij. In dezelfde periode is de westelijke eswal door gerichte aanplant uitgebreid tot een brede boszone op de overgang naar de Kraloër heide.

De landschappelijke (her)inrichtingswerken die met name de laatste decennia in overig Drenthe algemeen zijn doorgevoerd, zijn in Kraloo relatief beperkt gebleven, vooral door de geringe omvang in combinatie met het agrarisch doorfunctioneren van de nederzetting. Er heeft in hoofdzaak alleen een aanpassing plaatsgevonden van het historische wegen- en driftenpatroon, zoals dit herkenbaar is op oudere topografische kaarten, waardoor de ontsluitingsstructuur van de huiserven, het escomplex en de weidegronden langs de Ruiner A voor een belangrijk deel is gericht op de 'nieuwe' hoofdweg. Sedert de jaren vijftig is tevens de fijnmazigheid van de percelen- en houtwallenstructuur van de weidegronden langs de genormaliseerde Ruiner A aanzienlijk verminderd. De aanleg van de rijksweg (A 28) op één kilometer afstand oostelijk van de nederzetting heeft, behoudens het visuele aspect in de zuidoostelijke dorpssector, niet tot een verstoring in de ruimtelijke

kleinschaligheid van het esgehucht geleid.

Huidig ruimtelijk karakter en te beschermen waarden

De hoofdellementen in de landschappelijke constellatie van het historische esdorpenlandschap zijn in Kraloo duidelijk herkenbaar gebleven. Deze betrekkelijk zeldzame situatie is onder meer het gevolg van de kleinschaligheid van de nederzittingsstructuur, welke in wezen een ongewijzigde ruimtelijke samenhang vertoont. Bovendien is er binnen het dorpsstoebehooren sprake van een min of meer oorspronkelijke functiebestemming van de samenstellende delen: het open en visueel duidelijk herkenbare escomplex, de weidegronden langs de bovenloopje van de Ruiner A en de veldgronden, welke thans onderdeel zijn van het natuurgebied van de Dwingelose en Kraloër heide. De nederzetting in enge zin, een vieraal ruim verspreid liggende hoeven in een reeks, valt daardoor feitelijk niet te isoleren uit de ruimere structuur van het omringende landschap.

De basis voor de hoofdstructuur van het esgehucht wordt gevormd door het met hoog geboomte omgeven escomplex. Op de duidelijk herkenbare overgang naar de, tot meer dan twee meter lager gelegen weidegronden zijn aan de zuidzijde van de es de hoeven gesitueerd, waarvan drie bouwplaatsen in aanleg dateren van vóór 1810. De es grenst aan de noord- en westzijde aan de Kraloër heide, daarvan slechts gescheiden door een boszone van wisselende breedte. Plaatselijk, óók aan de oostzijde, wordt de es begrensd door (restanten van) de duidelijk herkenbare eswal met hoogopgaande eiken in combinatie met lager geboomte en struikgewas. De hoofdweg, nagenoeg als enige in het wegen- en padenpatroon verhard, ontsluit het esgehucht en de bijbehorende landschappelijke elementen. Het beloop van deze weg over het esgedeelte wordt gemarkeerd door hoog opgaande bomenrijen aan weerszijden ervan, hetgeen sedert de eerste decennia van de 20ste eeuw een opmerkelijk ruimtelijk contrast biedt met de open es, die vanouds slechts langs de randen door groenzones (eswal) werd begrensd. In het zuidoosten wordt de Ruiner A overbrugd, aan weerszijden waarvan de weilanden zijn gelegen.

Het door twee scherpe bochten gemarkeerde oost-west georiënteerde hoofdweggedeelte vormt de 'kern' van de nederzetting. Het gaat hierbij om het tracé van de oude drift, waar de huiserven (huisweiden of 'weidelandbrinken') vanouds op aansluiten. In noordelijke richting loopt de weg over het door de eeuwen heen

opgehoogde en daardoor enigszins bolgevormde escomplex, dat thans voor een belangrijk deel uit grasland bestaat. Het voormalige veld, de Kraloër heide, is in visuele zin afgeschermd door de eswal (restanten) en de jongere aanplant. Langs de westzijde van de es is het zeer geprononceerde reliëf van de zandduintjes op de overgang naar de heide behouden gebleven.

In de zuidoostelijke dorpssector vormt de A-28, die Kraloo scheidt van de meer oostelijk gelegen nederzettingen Nuil en Pesse een visuele begrenzing. Door de ruime afstand tot deze autosnelweg is er echter geen sprake van een storende doorsnijding van de landschapsopbouw rondom Kraloo.

De ruimtelijk-structurele kwaliteit van Kraloo wordt ondersteund door de bouwkunstige karakteristiek, bepaald door enkele jongere en oudere boerderijen, welke op of direct grenzend aan de zuidelijke esrand, langs de hoofdweg – de voormalige drifruimte – zijn gesitueerd (fotobijlage, afb. 2 en 3). Vooral van structureel belang is de ligging van de twee jongere hoeven, van rond 1900, respectievelijk in het westelijke en oostelijke verlengde van de oorspronkelijke hoevenreeks. De oudere complexen dateren in aanleg van vóór 1810. De huidige vormgeving van de boerderijen en bijgebouwen is het resultaat van aanpassingen, verbouwingen en restauraties gedurende enkele eeuwen. Rietdaken overheersen terwijl het voorhuis in een enkel geval met pannen is gedekt. Combinaties van zij- en achterbanders en de aanwezigheid van lagere toegangsdeuren eraast zijn kenmerkend. Bij de voorhuizen ligt het accent op de voorgevels, die zonder uitzondering een symmetrische opbouw vertonen.

De oudere bijgebouwen (schuren, stallen) zijn overwegend uit hout opgetrokken. Naast een 18de-eeuwse schaapskooi, die thans als bouwval rest, is een nieuwe stenen met riet gedekte schuur gebouwd achter de westelijke boerderij. Naast elk van de voorhuizen is een (19de-eeuwse) stookhut of ovenhuis gesitueerd.

De boerderijcomplexen, waarvoor een verspreid groepswijze situering kenmerkend is, vormen een eenheid met de open, soms grote huiserven. Deze erven of huisweiden worden op de randen begrensd door vaak forse boomrijen en geconcentreerde boompartijen. De visuele relaties tussen de open huiserven, de bijeengelegene agrarische bebouwing en de bijbehorende beplantingskenmerken zijn van belang voor de ruimtelijke karakteristiek van het dorpsgezicht.

De kleinschalige opbouw in de boerderijzone door grillige ruimte-

begrenzings, beplantingen op (vroegere) perceelsgrenzen en de ruimtelijke compartimentering wordt plaatselijk ondersteunt door het micro-reliëf. Deze kleinschaligheid contrasteert duidelijk met het noordelijk gelegen escomplex en met het gebied aan de zuidzijde, langs de Ruiner A, waar lossere opgaande boombeplanting op vroegere perceelsgrenzen is opgenomen in de meer open ruimte.

Deze ruimtelijke zonering ondersteunt de herkenbaarheid van de ligging van de kleine esnederzetting op de landschappelijke overgang van hoge naar lagere gronden.

Begrenzing

Feitelijk valt het esgehucht Kraloo niet te isoleren uit de landschappelijke constellatie van de historisch bepaalde, duidelijk herkenbare esnederzetting in ruimere zin, waartoe het Kraloër veld, de Kraloër es en het beekdal van de Ruiner A behoren.

In beginsel biedt het huidige instrumentarium, waaronder de beschermde status van het Kraloër veld (heide-natuurgebied), alsmede het bestemmingsplan buitengebied van de gemeente Ruinen voldoende waarborgen voor behoud en aanvulling van de kenmerkende landschapselementen.

In aansluiting hierop richt de bescherming van het dorpsgezicht Kraloo zich op de hoevenreeks langs het oost-west gerichte deel van de hoofdweg, waar de kleinschalige karakteristiek overheerst. De deels monumentale agrarische bebouwing ligt in deze overgangszone, tussen de openheid van het escomplex in het noorden en het beekdal van de Ruiner A in het zuiden.

De begrenzing van het beschermde dorpsgezicht Kraloo in engere zin, is weergegeven op de bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, kaartnummer 264).

Rechtsgevolg aanwijzing

Ter effectuering van de bescherming van het aangewezen dorpsgezicht moet ingevolge artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan worden ontwikkeld. De toelichting op de aanwijzing als beschermd dorpsgezicht kan daarbij wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen.

Doel van de aanwijzing is, de karakteristieke met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen binnen het gebied.

De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke

ontwikkeling, die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

EL
ZIJN
VOLKS
GEZOND
HEID EN
CULTUUR

Kenmerk

Rijswijk

189848

's-Gravenhage

27 SEP. 1991

De Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur

DE MINISTER VAN WELZIJN, VOLKSGEZONDHEID EN CULTUUR

EN

DE MINISTER VAN VOLKSHUISVESTING, RUIMTELIJKE ORDENING EN MILIEUBEHEER

OVERWEGENDE

dat in de loop van de Middeleeuwen de agrarische buurschap Ten Arlo in het zuiden van de provincie Drenthe zich heeft ontwikkeld tot een bouwlandcomplex met daarop een aantal groepen van boerderijen,

dat vanaf het eerste kwart van de 19de eeuw, ten gevolge van nieuwe ontginningsactiviteiten, langs de weg aan de rand van het bouwlandcomplex enige boerderijen worden gebouwd in aansluiting op de oudere nederzettingsstructuur,

dat de historische ontwikkeling nog goed is af te lezen uit de ruimtelijke opbouw van de nederzetting, welke in hoofdzaak wordt bepaald door de monumentale 18de- en 19de-eeuwse boerderijcomplexen in samenhang met de open ruimte van de es, het stelsel van paden en wegen en de aanwezige beplantingselementen,

dat het gebied mitsdien een beeld oplevert dat van algemeen belang is vanwege zijn schoonheid en zijn ruimtelijke structurele samenhang;

Voorts overwegende dat de geldende bestemmingsplannen "Buitengebied Zuidwolde", vastgesteld op 29 april 1974 en onherroepelijk goedgekeurd op 26 februari 1982, en "Algemene Herziening Buitengebied", vastgesteld op 24 augustus 1983 en goedgekeurd op 6 december 1983, in onvoldoende mate recht doen aan de omschreven historische karakteristiek;

Gelet op artikel 35 en artikel 36 van de Monumentenwet 1988;

Gehoord de raad van de gemeente Zuidwolde, Gedeputeerde Staten van Drenthe, de Raad voor het Cultuurbeheer en de Rijksplanologische Commissie;

BESLUITEN

Het gebied in de gemeente Zuidwolde zoals is aangegeven op de bij dit besluit behorende tekening nr. 326 en zoals is omschreven in de toelichting bij dit besluit, aan te wijzen als beschermd dorpsgezicht in de zin van artikel 1, onder g, van de Monumentenwet 1988;

de termijn voor het vaststellen van een ter bescherming strekkend bestemmingsplan als bedoeld in artikel 36, eerste lid, van de wet vast te stellen op drie jaar, te rekenen vanaf de datum van dit besluit.

Van dit besluit, waarvan mededeling zal worden gedaan in de Staatscourant, zal afschrift worden gezonden aan de Raad voor het Cultuurbeheer, de raad van de gemeente Zuidwolde, Gedeputeerde Staten van Drenthe en de Rijksplanologische Commissie.

De Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur,

Drs. H. d'Ancona

De Minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer,

J.G.M. Alders

Inleiding

De kern Ten Arlo in de gemeente Zuidwolde ligt enkele kilometers ten zuidwesten van Hoogeveen. De nederzetting bestaat uit een aantal boerderijen, waarvan de oudste in clusters gegroepeerd bijeenliggen en een jongere, 19de-eeuwse hoevenreeks die langs de hoofdweg naar Hoogeveen is gesitueerd.

Ondanks de perifere en min of meer geïsoleerde ligging ten opzichte van het centrale Drentse zandgebied, valt het ontstaan en de ontwikkeling van de Zuidwolder zandnederzettingen binnen het historisch-cultuurlandschappelijke kader van het Drentse esdorpenlandschap. Wel zijn er aanwijzingen dat het hierbij – voor Drentse begrippen – om een relatief jonge ontwikkeling gaat.

De landschappelijke karakteristiek van Ten Arlo is gebaseerd op de herkenbare elementen van het 'traditionele' esdorpenlandschap. Er is voorts sprake van een opmerkelijk landschappelijk contrast met de merendeels 19de- en 20ste-eeuwse grótschalige en systematische veen- en veldontginningen in het noorden, westen en oosten, waardoor de nederzetting zich als een afzonderlijke eenheid manifesteert. Het beschermingsbelang van het esgehucht is gebaseerd op de samengestelde en goeddeels oorspronkelijke nederzettingstructuur waaruit de historisch-ruimtelijke ontwikkeling afleesbaar is. De historische kwaliteit wordt in hoge mate geaccentueerd door de monumentale 18de- en 19de-eeuwse boerderijcomplexen.

Ontstaan en ontwikkeling

Ten Arlo is de meest noordelijk gelegen buurschap van de langgerekte nederzettingstructuur Zuidwolde. Het natuurlijke milieu dat aan de basis ligt van dit noord-zuid gerichte conglomeraat van zandnederzettingen dateert uit de laatste fase van het Midden-Pleistoceen. Het gaat hierbij om een periode uit de voorlaatste ijstijd (Saalien), waarin het landijsfront onder meer in het zuiden van de provincie Drenthe lag. Zuidwolde is gesitueerd op de meest westelijke van drie parallelle stuwwallen aan de westzijde van het, door het landijs ingesneden, 'tongbekken van Hoogeveen'.

Afgezien van spaarzame archeologische vindplaatsen uit de periode vóór het begin van de jaartelling, bestaat het vermoeden dat de Zuidwolder stuwwal eerst op ruime schaal is gekoloniseerd in de Karolingische Tijd (8ste/9de eeuw na Christus). Op een niet nader bekend tijdstip is de kern Ten Arlo uit de bewoningsstructuur 'Suthwalda' (1275) gekristalliseerd. Het vormt de

meest noordelijk gelegen bewoningskern van de Zuidwolder stuwwal, die van het centrale zandgebied is gescheiden door uitgestrekte veengebieden en het stroomdal van de Echter Stroom of Ouddiep.

Vermoedelijk bestaat het esgehucht Ten Arlo in aanleg uit een drietal hoeven. Deze bouwplaatsen groeien in de loop van de late Middeleeuwen uit tot groepen van twee tot drie boerderijcomplexen.

De opbouw van het 'traditionele' esdorpenlandschap is gebaseerd op het centrale principe van de 'escultuur' in het dan toegepaste landbouwsysteem. Dit landbouwsysteem resulteert in het esdorpenlandschap dat tot aan het begin van de 20ste eeuw bepalend is voor het Drentse zandgebied.

De nederzettingen liggen over het algemeen op de overgang van hogere naar lagere gronden, daar waar de fysisch-geografische uitgangssituatie optimaal is. De dorpsstoebehorens van de esnederzettingen zijn opgebouwd uit de, in oppervlakte exponentieel toenemende, onderdelen: akkers (es), bos(res-tanten), beekdal en veldgronden. Het beekdal is de relatief laaggelegen en smalle zone van groenlanden aan weerszijden van het lokale beekje, diep(je) of stroom. De uitgestrekte velden, welke omstreeks 1800 hun grootste uitbreiding bereiken, bestaan uit heide-, veen- en zandgronden. De belangrijkste functie is die van weidegrond.

Een voor de escultuur essentiële afgeleide functie is die van de mestproductie voor het bouwland, de es, die wordt verkregen door het inscharen van vea en het gehanteerde 'heidepotstalsysteem'. De bewoningskernen zelf grenzen zonder uitzondering aan het escomplex. De kernen zijn opgebouwd uit de hoeven of erven, het wegen-, driften- en padenstelsel en langs de randen van de kern meestal één of meer brinken in de vorm van graslandcomplexen. De hoeven bestaan uit de agrarische bebouwing op de huiserven en eventueel aanwezige, al dan niet aangrenzende huiskampen. Het kan hierbij gaan om tuinen, akkers (goorns), weide- en inscharingskampen.

De velden ten westen, ten noorden en ten oosten van Ten Arlo bestaan voor een belangrijk deel (hoogveengronden). De groenlanden van de nederzetting liggen op meer dan twee kilometer afstand langs de Echter stroom of Ouddiep. De bewoningskernen groeien uit tot zelfstandige esdorpen met een eigen dorpssteritair of marke.

De esnederzetting Ten Arlo bestaat vanouds uit drie clusters van boerderijen aan de noordwestzijde van het

gezamenlijke escomplex. De benaming van de clusters evolueert sedert de late Middeleeuwen tot 'Ten Heuvel', 'Pinksterhuis' en (het) 'Kiers'. Te zamen worden ze aangeduid als de buurschap 'den Narle' (1403), 'de Erle' (1465) of later ook wel 'Narlinge'. Dat men ook zelfstandig optreedt, blijkt uit een conflict in 1428. De burens van Pinksterhuis (en Steenberg) ruziën met de burens van Ten Heuvel over het gezamenlijke gebruik van een veedrift. In de 17de eeuw blijken de buurschappen Ten Arlo en het iets zuidelijker op de stuwwal gelegen Steenberg, gezamenlijk gerechtigd in de marke Steenberg – Ten Arlo. Ná 1650 wordt steeds vaker onderscheid gemaakt tussen de zelfstandige marken van beide buurschappen. In 1625 verkopen de markegenoten van Steenberg en Ten Arlo een gedeelte van het noordelijke dorpssteritair, een omvangrijk veencomplex. Deze transactie ligt aan de basis voor het ontstaan van Hoogeveen. De Hoogeveense Vaart wordt aangelegd door de Steenberger- en Ten Arloër weiden. Ter exploitatie van een tweede hoogveengebied oostelijk van de nederzetting, richten Steenberg en Ten Arlo in 1656 de 'Zuidwolder Compagnie' op. Deze verveningen, met de turfgraverij als hoofddoel, vormen het bescheiden begin van de complete transformatie van het 'veld' rondom Ten Arlo. De omvangrijke ingrepen – tot ver in de 20ste eeuw – en de daarmee gepaard gaande ontsluiting van de nederzetting hebben het geïsoleerde 'eilandkarakter' van het esgehucht gaandeweg doen verdwijnen.

Te zamen geven de 'Franse topografische kaart' (circa 1810) en het kadastrale minuutplan (1827) een goede weergave van de nederzettingstructuur in de aanvang van de 19de eeuw (fotobijlage, afb. 1 en 2). Van noord naar zuid liggen de clusters Pinksterhuis, Kiers en Ten Heuvel, in totaal bestaande uit zeven boerderijcomplexen, langs de noordwestelijke rand van de es. Een enkele boerderij, meer zuidelijk langs de westelijke esrand gesitueerd, 'Lubbinge', valt buiten het bestek van deze beschrijving.

De huisweiden en -kampen die aan de boerderijcomplexen grenzen, contrasteren in de plattegrondvormen sterk met de oost-west gerichte akkerstructuur van de es. De velden die het ovaalvormige bouwlandcomplex omringen liggen nog geheel woest. De 19-eeuwse ontwikkelingen in dit historische cultuurlandschap brengen hierin echter verandering. Een belangrijke aanvulling op de bestaande structuur vindt plaats langs de Hoogeveenseweg, waarvan het tracé in het eerste kwart van de 19de eeuw wordt rechtgetrokken.

Het westelijk hiervan gelegen gebied wordt ontgonnen en verkaveld, en ter hoogte van het kruispunt met de (Van) Echtensdijk verrijst rond 1825 een eerste huis van een nieuwe hoevenreeks onder Ten Arlo. Ten zuiden van het escomplex wordt in 1857 de Zuidwolder waterlossing vergraven, langs het tracé van een deels natuurlijke afwateringssloot uit het oostelijke hoogveengebied (Alteveer) naar de Hoogeveensevaart. Enige jaren nadien worden de Hoogeveenseweg en de Echtensdijk als eerste in de wegen-, paden- en driftenstructuur verhard. Omstreeks 1850 bestaat de nederzetting uit een tiental boerderijen. De hoevenreeks ter hoogte van de Echtensdijk bestaat dan uit twee boerderijen, welke voor 1900 wordt uitgebreid met een derde bouwplaats. Deels door natuurlijke opslag raken percelen langs de zuidoostelijke esrand bebost. Doelgerichte aanplant van bos vindt hier rond 1880 plaats in het kader van een werkverschaffingsproject vanwege de 'Stichting Boscultuur'. Aan de noordwestzijde van de es vindt een verdere uitgroei plaats van de hoevenreeks langs de Hoogeveenseweg.

De veranderingen in dit historische cultuurlandschap na 1900 betreffen vooral de verdere ontsluiting en inrichting van de veldgronden (venen) rondom het bouwlandcomplex van Ten Arlo.

Het patroon van de oude nederzetting, de drie boerderij-groepen, blijft nagenoeg ongewijzigd. In 1934 worden de twee boerderijen van Pinksterhuis door brand verwoest. Op dezelfde plaats verrijst een nieuwe boerderij, welke door de opzet als modern veehoudersbedrijf een geheel afwijkend karakter toont in vergelijking met de oudere agrarische bebouwing van Kiers en Ten Heuvel. De wegenstructuur in aansluiting op de Hoogeveenseweg blijft onverhard.

De ruimte tussen de clusters en de hoevenreeks langs de Hoogeveenseweg heeft een sterk afschermend en besloten karakter gekregen, vooral sedert de verkoop en opdeling van deze brinkachtige ruimte rond 1935. Sommige van deze brinkpercelen waren echter al eerder (uit de heide) ontgonnen en bebost.

Door een na-oorlogse algemene accentverschuiving in de bedrijfsvoering van de Ten Arloër boerderijen, ten koste van het gemengde bedrijf, zijn delen van de es als grasland in gebruik gekomen. De hoogopgaande wegbeplantingen - met name langs de westelijke esrand - dateren in aanleg uit de aanvang van deze eeuw. Hetzelfde geldt ten aanzien van de huiserven, zij het dat hier het accent ligt op boomwallen- en -groepen en fors uitgegroeide solitaire bomen, als aanvulling en

gedeeltelijke vervanging van een lage heggenbegrenzing die de afzonderlijke clusters van het veld scheidt.

Huidig ruimtelijk karakter en te beschermen waarden

De ontstaansgeschiedenis van de nederzetting Ten Arlo, zoals die in het voorgaande is beschreven, is in de huidige ruimtelijke opbouw goed herkenbaar gebleven. De nog steeds bestaande agrarische functie van de nederzetting vormt daarbij een belangrijke bijdrage aan de waardevolle historisch-ruimtelijke karakteristiek. De kern bestaat uit een aantal verspreid in clusters bijeenliggende boerderijen op de noordwestelijke rand van het oude bouwlandcomplex. Op ruim tweehonderd meter westelijk van de laat middeleeuwse kern ligt een 19de-eeuwse hoevenreeks langs de oude hoofdweg naar Hoogeveen, ter hoogte van een andere - historische - uitvalsweg, de Echtensdijk, thans Echtenseweg.

De basis voor de hoofdstructuur wordt gevormd door het visueel dominante escomplex, dat plaatselijk meer dan drie meter boven het omringende 'veld' is gelegen. Het centrale deel van deze ovaalvormige ruimte die aan de oude nederzetting-kern grenst heeft zijn open karakter behouden.

De begrenzing van dit (voormalige) escomplex is in het landschap duidelijk herkenbaar en wordt gevormd door de Zuiderweg, Hoogeveenseweg, Zuidwolder waterlossing en de hoofdverkeersweg Hoogeveen - Ommen (N 48), respectievelijk langs de noord-, west-, zuid- en oostzijde. De zuidoostelijke randzone van de es is geheel bebost.

De oude nederzettingkern, waarvan de door een open ruimte van elkaar gescheiden clusters Ten Heuvel (Ten Arlo 1 en 2) en Kiers ('Het Keers', Ten Arlo 3 en 4) resteren, is ten opzichte van de Hoogeveenseweg ontsloten door een stelsel van zandwegen. De westzijde van de oude kern, langs de Hoogeveenseweg, wordt deels afgeschermd door hoogopgaande wegbeplantingen en bospercelen. Dit randgebied - de voormalige brinkruimte - tussen de oude kern en de jongere hoevenreeks langs de Hoogeveenseweg is vanouds het centrale aansluitingspunt in de wegen- en padenstructuur. Deze ruimte benadrukt de afstand van de oude kern ten opzichte van de Hoogeveenseweg en bestaat uit open ruimten ter weerszijden van een perceel met dichte beplanting.

De bouwkunstige component van Ten Arlo wordt bepaald door de enkele oude boerderijcomplexen op de esrand en de daar tegenover gelegen hoeven van de 19de-eeuwse reeks langs de Hoogeveenseweg. De

basisvormen van de oudste boerderijen in Ten Arlo gaan terug tot de 18de eeuw zoals ook blijkt uit de aangebrachte jaartalankers. De boerderijen zijn van het oud-Drentse of achterbaander type en zijn met riet gedekt.

De voorhuizen zijn voorzien van een afgewolfd dak. Bij de meest zuidelijke boerderij van Ten Heuvel is het voorhuis dwars voor het bedrijfs-gedeelte geplaatst en heeft een voornaam karakter. De oudere bijgebouwen, schaapskooien en (wagen)schuren zijn van hout en merendeels achter de boerderijen gesitueerd; 19de-eeuwse stookhutten staan direct naast de voorhuizen. De huiserven worden aan de frontzijde door heggen of boomrijen begrensd. Aan de achterzijde gaan de erven vloeënd over in de zandwegenstructuur, waarin enkele beboste percelen meer en minder besloten ruimten creëren op de overgang naar de visueel open esruimte.

Opmerkelijk zijn de forse solitaire linden, schaduwbomen voor het vee. Het kerkepad, dat recent is aangekocht door de gemeente Zuidwolde, loopt tussen 'Ten Heuvel' en 'Het Keers' in zuidelijke richting over de es.

De hoeven langs de Hoogeveenseweg en op de hoeken van de Echtenseweg worden begrensd door leilindenbeplanting aan de weg waardoor de erven zich duidelijk manifesteren ten opzichte van de wegbeplanting van eiken. Hagen of hekken vormen samen met de leilinden de afscherming van de huispercelen die aan de achterzijde met diverse bedrijfsgebouwen zijn bebouwd. De in dit gebied voorkomende beplanting op de perceelsgrenzen onderstreept het ruimtelijke onderscheid ten opzichte van de open esgronden aan de andere zijde van de Hoogeveenseweg. Het restaurant op de hoek van de Echtenseweg - Hoogeveenseweg illustreert de kwetsbaarheid van de erfinrichting door de ter plaatse afwijkende beplantingen en aangebrachte erfverhardingen.

De bestaande verschillen in structuur, bebouwings- en beplantingskarakteristiek, vormen een belangrijke component van de herkenbare historisch-ruimtelijke hoofdstructuur van de esnederzetting. Er is daarbij sprake van een opmerkelijk oriëntatieverschil tussen de oude kernen en de jongere bebouwing langs de Hoogeveenseweg. De oude hoevencomplexen zijn voornamelijk gericht op het kerkpad en de open ruimten tussen de clusters. De 19de-eeuwse boerderijen zijn zonder uitzondering met de voorgevels gericht op de Hoogeveenseweg.

Hetzelfde geldt de noordelijke hiervan gelegen vroege-20ste-eeuwse uitbreiding van deze hoevenreeks.

De wegbeplantingen van Hoogeveenseweg en Echtenseweg accentueren de rechtlijnigheid die de jongere hoeven van de oudere clusters onderscheidt. De ondergeschiktheid van het fietspad langs de Hoogeveenseweg, waaraan geen eigen beplanting is toegevoegd, heeft de relatie tussen Hoogeveenseweg en het open esgebied in stand gelaten.

Begrenzing aangewezen gebied

Het besluit tot aanwijzing van Ten Arlo als beschermd dorpsgezicht omvat het esgehucht, in casu de bestaande clusters, en – een deel van – de 19de-eeuwse hoevenreeks langs de Hoogeveense weg, alsmede het tussengelegen en direct aangrenzende gedeelte van het escomplex.

Het beloop van de grens volgt, zoveel dat mogelijk is, de grenzen van de percelen welke binnen de aangegeven hoofdstructuur van de nederzetting zijn gelegen. De begrenzing van het beschermde dorpsgezicht is weergegeven op bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, nummer 326).

Geconstateerd moet worden dat het dorpsgezicht feitelijk niet valt te isoleren uit de historisch-landschappelijke context van het aangrenzende esdorpen- en veenontginningslandschap. De ruimtelijke karakteristiek van dit omringende landschap, vooral gelegen in aspecten van openheid en reliëf, moet daarom mede van belang worden geacht voor de herkenbaarheid van de historisch-ruimtelijke waarde van het beschermde dorpsgezicht. Uit praktische overwegingen echter is het aangewezen gebied beperkt tot de bebouwde percelen en de direct aangrenzende terreinen die voor de historisch-ruimtelijke structuur van het dorpsgezicht van belang zijn.

Rechtsgevolg aanwijzing

Ter effectuering van de bescherming van het aangewezen dorpsgezicht moet ingevolge artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan worden ontwikkeld. De toelichting op de aanwijzing als beschermd dorpsgezicht kan daarbij wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen.

Doel van de aanwijzing is, de karakteristieke met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen binnen het gebied.

De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling, die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

Geraadpleegde literatuur:

Drentse Landschap. Onder redactie van J. Abrahamse, S. Bottema, M.H. Buruma, H.W. de Vroome, H.T. Waterbolk. Assen/Zutphen, 1984.

Geschiedenis van Drenthe. Onder redactie van J. Heringa, D.P. Blok, M.G. Buist, H.T. Waterbolk. Assen/Meppel, 1985.

Huizing L. Zeven eeuwen Zuidwolde. Zuidwolde/Hoogeveen, 1975.

Colofon:

Uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Historisch-geografisch en stedenbouwkundig onderzoek: Drs. H. Michel, Haarlem.

Foto's:
Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage (afb. 1);
Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers, Apeldoorn (afb. 2);
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist (afb. 3, 4);
Topografische Dienst, Emmen (omslag).

Kaart:
Studio Ineke van der Burg, Bilthoven.

Verkoopprijs f 10,-.
Deze publikatie is schriftelijk of telefonisch te bestellen bij het Distributiecentrum DOP Postbus 20014 2500 EA 's-Gravenhage. Telefoon: 070-78 98 80. Onder vermelding van bestelnummer of ISBN 90 346 1467 0.

Druk:
Staatsdrukkerij, 's-Gravenhage.